

Віталій Тельвак

(Дрогобич),

Тадей Яценюк

(Чернівці)

СМЕРТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті розглядається сприйняття українською публіцистикою смерті М. Грушевського. Проаналізовано присвячені українському вченому некрологи на сторінках багатьох еміграційних часописів.

Ключові слова: М. Грушевський, еміграція, некролог, українська публіцистика.

Віталій Тельвак, Тадей Яценюк. Смерть Михаила Грушевского на страницах украинской зарубежной периодики.

В статье рассмотрено восприятие украинской публицистикой смерти М. Грушевского. Проанализированы посвященные украинскому ученому некрологи на страницах многих эмиграционных изданий.

Ключевые слова: М. Грушевский, эмиграция, некролог, украинская публицистика.

Vitalii Telvak, Tadei Yatseniuk The death of Mykhailo Hrushevskiy in the columns of Ukrainian foreign periodicals.

In the article the perception of M. Hrushevsky's death by the Ukrainian publicist writing has been considered. The obituaries devoted to the Ukrainian scientist at the pages of many emigration journals have been analyzed.

Key words: M. Hrushevsky, emigration, obituary, Ukrainian publicist.

У міжвоєнний період українська еміграція представляла собою надзвичайно строкате у соціальному та ідейному відношенні явище. Викликані поразкою Визвольних змагань ідеологічні баталії, надзвичайно складні побутові та матеріальні проблеми, цілеспрямована діяльність радянських спецслужб по розколу емігрантського середовища – все це не сприяло об'єднанню українців, котрі опинилися на вигнанні. Втім, проблема пошуку шляхів консолідації всіх культурних і політичних сил довкола національної ідеї була однією з найбільш обговорюваних на сторінках української емігрантської преси. Приводи для такої консолідації давали відзначення різноманітних акцій культурного характеру, позбавлених ідеологічної гостроти, як-от Шевченкові роковини. Вище взаємних образ і непорозумінь діячі еміграції ставали й при відзначенні трагічних подій української історії. До останніх відноситься широке вшанування пам'яті Михайла Грушевського, трагічна смерть якого викликала стан непідробного занепокоєння в українському еміграційному середовищі. Про це промовисто свідчили численні некрологи, якими всі значніші українські закордонні видання відгукнулися на скорботну звістку з радянської держави, докладно інформуючи читача про останні дні життя вченого та обставини його смерті й поховання [18; 24]. Українські громади повсюдно проводили богослужіння та панахиди, відбувалися численні жалобні академії, присвячені пам'яті видатного українця [15, с. 119, 121, 127].

Найбільш масштабно пам'ять М. Грушевського було вшановано в Західній Європі, де тоді проживала найбільш політично активна частина українських емігрантів. У багатьох некрологах, опублікованих на сторінках еміграційних видань, формувався образ найвидатнішого українського вченого, організатора наукового та громадського життя, чий внесок до української культури неможливо переоцінити, адже він є співвідносним лише зі значенням Кобзаря [27]. “Після праці Михайла Грушевського, – підкреслював Є. Онацький, – Українська Нація нарешті себе віднайшла, і можна бути певним, що більше вже ніколи себе не втратить...” [17]. Відбиваючи гостроту ідеологічних дискусій, еміграційні часописи досить багато місця присвятили характеристиці громадсько-політичної праці померлого. При цьому виразно протиставлялися здобутки дореволюційного періоду його діяльності помилкам доби Визвольних змагань. “Історична

об'єктивність змушує з сумом ствердити, – наголошувалося на сторінках паризького “Українського слова”, – що Покійний не спромігся належно вивязатися з тої найвідповідальнішої історичної ролі, що йому доручила Українська Нація. Причиною цього був не лише брак практичного хисту провідника [...]. Проф. Михайло Грушевський, як і більшість тогочасних провідників, був соціалістом. Це фатально відбилася на його державній місії” [13]. Завважувалося, що соціалістичний світогляд мав не менш трагічні наслідки й для долі самого вченого, переконавши у незворотності проукраїнського курсу більшовиків. Та щирість М. Грушевського у відстоюванні інтересів свого народу, самовіддана національна праця визнавалися безсумнівними, тому, наголошувалося у дописах, що “мимо своїх прогріхів – проф. Михайло Грушевський є НАШ!” [13].

Навіть на сторінках петлюрівського “Тризубу” підкреслювалося, що попри принципове та різке розходження з ідеологією та громадсько-політичною практикою вченого слід пам'ятати, “що Грушевський жив Україною і для України, що особисте життя його нерозривно й органічно з нею зв'язане. Це був великий патріот, це був незрівняний історик, організатор і публіцист, справжній пророк українського визволення, але по-за тим це була людина, а людині властивим є мати свої моральні якості й свої хиби” [29; 9]. Прикметно, що саме в некрологах, опублікованих українцями у вільному світі, вченого почали величати першим президентом Української держави, надалі утвердивши таку традицію не тільки в патріотичній, але й у західній публіцистиці.

Більшість українських емігрантських культурних інституцій у Західній Європі вшанували пам'ять М. Грушевського жалобними академіями. На них виголошувалися доповіді, де робилася спроба цілісного осмислення творчої спадщини видатного українця. Згодом ці доповіді публікувалися на сторінках емігрантської періодики. Одна з перших академій пам'яті М. Грушевського була проведена 7 грудня 1934 р. в Українському Науковому Інституті в Берліні [6]. Засідання відкрив своєю доповіддю директор Інституту Іван Мірчук, котрий підкреслив епохальність для поступу вітчизняної науки, культури та громадського життя спадщини “батька нової української історіографії”: “... З Михайлом Сергієвичем Грушевським зійшов у могилу найвиразніший і найбільш універсальний представник української культури та наймаркантніший репрезентант ідеї української незалежності і соборності” [14, с. 5].

Далі з рефератом виступив Борис Крупницький, в якому проаналізував історіографічний доробок М. Грушевського. Виступаючий наголосив на важливості для поступу вітчизняної науки обґрунтованої вченим схеми українського історичного процесу та епохального значення для всієї східноєвропейської історіографії його “Історії України-Руси”. Аналізуючи останню, він зауважив аналітичний підхід М. Грушевського до висвітлення історичних подій, прискіпливу увагу до пізнавальних можливостей генетично-емпіричного та порівняльного методів. Відкидаючи поширене твердження про заангажованість М. Грушевського марксистською методологією, Б. Крупницький слушно відзначив принциповий плюралізм ученого при визначенні рушіїв людської еволюції: “... В його праці помітна певна рівновага між різноманітними історичними чинниками, а всіх їх покриває тверда національна думка” [10, с. 3]. Як представник Київської документальної школи, відзначив виступаючий, видатний учений чи не найбільше спричинився до розбудови джерельної бази історичного українознавства. Узагальнюючи творчу спадщину Грушевського-історика на тлі всієї української історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., Б. Крупницький відзначив: “Як історик був Грушевський останнім могилянцем народницького напрямку” [10, с. 2].

На науково-організаційній та громадсько-політичній діяльності М. Грушевського в Галичині у своєму рефераті зосередився Зенон Кузеля [11]. Доповідач цілісно висвітлив головні здобутки різнобічної праці вченого львівської доби його життя, справедливо підкресливши її вагу для модернізації галицького українства та духовного об'єднання розділених кордонами земляків. З доповідями на академії також виступили М. Антонович, котрий охарактеризував творчість Грушевського-белетриста, та В. Леонтович, що поділився з присутніми особистими спогадами про померлого [8]. Про громадський резонанс проведеної Академії свідчить значна кількість листів з виразами співчуття від німецьких інституцій та окремих учених, що надійшла на адресу Інституту [16].

Українські інтелектуали в Німеччині організували також 17 січня 1935 р. урочисту Жалобну Академію в Берлінському університеті, де крім української громади міста були присутні німецькі вчені, урядові представники та преса. З присвяченими М. Грушевському доповідями виступили куратор Інституту проф. А. Пальме та професор Б. Крупницький [7]. Їх доповіді згодом

були опубліковані на сторінках української еміграційної періодики. На характеристиці М. Грушевського як видатної постаті в історії українського народу зупинився у своєму виступі Антон Пальме. Він підкреслив непересічний вплив померлого на всі сторони буття своєї нації, зауважив необхідність цілісного підходу до осмислення його феномену. М. Грушевський, стверджував А. Пальме, "успішно працював у всіх сферах з дивовижною енергією та працелюбством, чого вимагав добробут його народу. Основною рисою, властивою його особистості, була безмежна любов до Батьківщини і постійна готовність до самопожертви заради нації" [31, s. 5]. Окресливши загальний контекст становлення українського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст., доповідач акцентував на тих труднощах, котрі довелося долати М. Грушевському в його боротьбі за право свого народу на вільний культурний і політичний розвиток. У загальному біографічному ключі доповідач розкрив головні здобутки померлого: наукова його діяльність була спрямована на доведення історичної самобутності українців, організаційна мала метою модернізувати українське культурне життя, суспільно-політична – мобілізувати свідомість українців зі всіх етнічних земель для вирішення завдань національної консолідації та державотворення.

Детальніше А. Пальме зупинився на характеристиці наукових поглядів М. Грушевського, відзначивши революційний вплив "Історії України-Руси" на переосмислення минулого Східної Європи у колі західноєвропейських фахівців. Менш успішною була державотворча діяльність ученого, котру А. Пальме називає "трагедією його життя". Втім, дослідник закликає більш виважено поставитися до політичної праці українського вченого в революційні роки і не звальовати на нього одного помилки всього тогочасного проводу. З сумом і співчуттям доповідач змалював останні роки життя видатного вченого, що впав жертвою своєї невиправданої довіри до більшовиків. Висловлюючи співчуття українцям від імені німецької науки, А. Пальме на закінчення відзначив: "Грушевському не судилося свій народ привести до мети; проте він виразно поставив цю мету перед очима свого народу і справа його життя, що стала важливою частиною сучасної української державності, завжди впливатиме своїм прикладом на національну свідомість" [31, s. 13]. Доповідь Б. Крупницького була присвячена характеристиці Грушевського-науковця [30]. За своїм змістом вона відтворювала головні тези його реферату на засіданні Жалобної Академії УНІ в Берліні.

Найбільш масштабно пам'ять М. Грушевського вшанувала українська культурна еміграція в Чехословаччині. На заклик Товариства "Єдність" 4 грудня 1934 р. у Празі відбулося спільне організаційне зібрання представників 28 українських організацій, що зійшлися зі спільною метою достойно вшанувати пам'ять видатного вченого. Після короткого вступного слова голови "Єдності", було вибрано президію зборів у складі голови Л. Білецького та секретаря Є. Малика. Наслідком обговорення, як повідомляла тогочасна преса, стало прийняття спільної ухвали: "1) утворити Міжорганізаційний Комітет всіх українських організацій у Празі, що має подбати про гідне вшанування великого українця-громадянина, вченого, політика, організатора, що будив українську національну свідомість, керманіча української відновленої державності; 2) надати Комітетові право кооптації інших осіб, що доповнили би склад його від тих організацій, що долучаться до спільної національної маніфестації з таким розрахунком, щоб були заступлені всі угруповання та ідеологічні течії; 3) загальні збори обговорили в головних рисах напрямні праці Комітету та прийняли за необхідне влаштувати панахиду та академію" [20]. Проведення цих заходів було заплановано на 29 грудня. На Міжорганізаційний комітет було також покладено обов'язок координації діяльності українських установ та організацій по вшануванню пам'яті видатного українця. Заходами Комітету було видано листівку з портретом М. Грушевського.

Спільним засіданням 12 грудня 1934 р. пам'ять М. Грушевського вшанували члени Українського товариства прихильників книги та Товариства українських письменників та журналістів у Чехословаччині. Короткою промовою та закликотом вшанувати пам'ять померлого вставанням збори відкрив В. Січинський. Далі було прочитано декілька рефератів – Л. Білецький зупинився на характеристиці видавничої діяльності М. Грушевського, підкресливши її важливе соборне значення, а В. Січинський змалював книгознавчі інтереси померлого [21]. Згодом ці реферати було опубліковано на шпальтах української закордонної періодики.

Вшанували пам'ять голови Центральної Ради також українські вищі навчальні заклади в Чехословаччині. 11 грудня Жалобні збори пройшли в Українському педагогічному інституті. На них з промовою виступив проректор Л. Білецький, а згодом присутні вислухали доповідь доцен-

та Інституту П. Феденка “М. Грушевський як історик”. Український вільний університет відбув Жалобне засідання 22 грудня. Після відкриття засідання ректором І. Горбачевським, з присвяченими померлому доповідями виступили Д. Дорошенко (“М. Грушевський як історик України”) та Л. Білецький (“М. Грушевський як історик української літератури”) [22].

Заходами Українського академічного комітету 1 лютого 1935 р. в Празі була проведена Жалобна академія, на якій виступили українські та чеські вчені [15, с. 194]. Серед виголошених на Академії промов, цікавістю постановки проблеми увагу привертає кілька доповідей. О. Бочковський у своєму виступі зосередився на осмисленні соціологічних поглядів М. Грушевського. Відзначивши, що після померлого залишилася справжня бібліотека власних творів, виступаючий наголосив на складності узагальнення такої багатой змістом та різноманітної за спрямуваннями наукової спадщини. Своєю енциклопедичною різнобічністю, на переконання референта, М. Грушевський належить до плеяди видатних суспільствознавців XIX ст. – О. Конта, Г. Спенсера та В. Вундта, що “вміли у своїй творчості об’єднати поліісторичний універсалізм та безмежний обрій наукових інтересів з незвичайним критицизмом і здібністю майже мікроскопійної аналізи найскладніших явищ людського життя” [3, с. 313]. Будучи передусім істориком, видатний учений й у решті галузей знання “виявив власну собі ерудицію, оригінальність думки й поглядів, річевий критицизм і глибину аналізу”. Чи не найбільшою мірою сказане, вважає О. Бочковський, стосується соціологічних зацікавлень М. Грушевського, що завжди перебували у полі його активної дослідницької уваги. Наголошуючи свідому заангажованість М. Грушевського історико-соціологічною проблематикою, дослідник вказує, що “вся його наукова творчість органічно пересякнена [...] послідовним соціологізмом”. Вільне та вправне володіння соціологічним методом, стверджує дослідник, дозволяє без перебільшення віднести М. Грушевського до представників модерної історіографії. Ілюструючи сказане, О. Бочковський акцентує, що саме соціологічний метод дозволив ученому концептуально обґрунтувати схему українського історичного процесу, показати його безперервність, пов’язавши в єдине ціле всі прояви життя українського народу – від соціально-економічних до культурно-релігійних. Вершиною соціологічної думки М. Грушевського, справедливо вказує дослідник, є його твори еміграційної доби, передусім, “Початки громадянства”. Ця перша українська праця з галузі соціології, наголошує О. Бочковський, узагальнює винятково складний і різноманітний, втім і суто український, матеріал. “Під цим оглядом ця праця має каменярьське значення”, – резюмує дослідник [4, с. 34]. Стверджуючи необхідність неквапливого осмислення творчого доробку М. Грушевського, неприпустимості нав’язування стереотипів у його сприйнятті, виступаючий справедливо закликав майбутніх дослідників тримати у полі зору соціологічну складову наукової праці видатного вченого. Цікаву доповідь О. Бочковського було опубліковано в подебрадському виданні “Вісті Українського Технічного Господарського Інституту”.

До літературознавчих студій М. Грушевського у своїй доповіді звернувся знаний дослідник Леонід Білецький. Він зауважив, що зацікавлення померлого минулим вітчизняної літератури є настільки ж традиційним, як і його історичні студії. Адже створюючи “Історію України-Руси”, дослідник постійно звертався до суто літературних пам’яток, вважаючи їх не менш інформативними, аніж традиційні джерела. Ці студії, разом із суто літературознавчими працями, пояснюють швидкий поступ у написанні М. Грушевським фундаментальної “Історії української літератури”. Окресливши схему цілої праці та акцентувавши ті завдання, що їх проголосив сам автор у вступі до першого тому, Л. Білецький більш докладно зупинився на характеристиці новаторських рис твору. Найбільш оригінальним він називає встановлення М. Грушевським на підставі своєї схеми та за допомогою соціологічного методу тісного зв’язку між усною та писемною творчістю, простеження діалектики поступу українського літературного процесу, коли занепад в одній ділянці надолужувався розквітом іншої [2, с. 129-130]. Переходячи до характеристики змісту праці, Л. Білецький з особливим захопленням відгукується про її перший том, що цілковито по-новому поставив завдання дослідження усної творчості, а також сторінки четвертої частини, присвячені вивченню українських билин. Втім й інші підняті у праці проблеми, вказує дослідник, хоча й мають багаторічний досвід вивчення, несуть на собі відбиток таланту М. Грушевського, що завжди пропонує своєрідний погляд на усталені в науці питання. “Це багату думками й характером опрацьовання праця, наскрізь оригінальна, ніде не повторює чужої думки [...], – завершує Л. Білецький. – І на кожному кроці ця праця вченого дійсно розбуджує власні думки, підносить низку роздумвань і бажань продовжити його таку оригінальну кон-

цепцію далі, піти його слідами далі до самих вершин творчої думки й того давнього творчого процесу" [2, с. 134-135]. Доповідь Л. Білецького оприлюднила варшавська "Наша культура".

Вшанували пам'ять свого духовного лідера й українці Болгарії. На звістку про смерть першого голови відродженої України 4 грудня зібралася управа Союзу українських організацій у Болгарії і на своєму жалобному засіданні вирішила скликати представників всіх заохочених організацій для утворення ширшого організаційного комітету. Втім, вже під час першого засідання цього комітету виявилось, що через партійні чвари та конфлікти в емігрантському середовищі частина організацій не прислала своїх представників. Тоді було вирішено формувати комітет на індивідуальній основі і до його складу було запрошено Лідію Шишманову-Драгоманову, письменника С. Чілінгірова, професора Д. Шелудька та інших відомих у культурному світі країни осіб. Очолив новоутворений Комітет голова Болгарсько-Українського товариства професор М. Арнаудов. Заходами Комітету 16 грудня 1934 р. у Софії у церкві св. Кирила та Мефодія було відслужено панахиду за померлим [25]. А 30 грудня 1934 р. Болгарсько-Українське товариство влаштувало Академію пам'яті М. Грушевського у приміщенні Слов'янського Товариства, на якій були присутні представники української еміграції, болгарські діячі та чехословацький посол у Софії [26].

Життєпис М. Грушевського для софійської газети "Літературний голос" написав Д. Шелудько. У стислому біографічному ключі він оповів болгарському читачеві про головні події життєвого та творчого шляху українського вченого, котрий "десять років очолював український суспільний і політичний рух". Підкресливши, що спадщина М. Грушевського є величезною та різноманітною, автор, поряд із науковим її значенням, підніс також важливу національно-будительську вагу. Визначаючи місце померлого в історії України, автор підкреслив: "Слідом за Михайлом Драгомановим, Михайло Грушевський є найвизначнішою постаттю сучасного українського культурного та державного відродження" [28].

Академію в честь М. Грушевського 22 грудня 1934 р. організували також представники української еміграції у Франції. На зібранні, де були присутні представники грузинської, азербайджанської та грузинської емігрантських спільнот, з промовами виступили голова української громади М. Єремійв, який поділився із присутніми своїми спогадами про спільну з померлим працю в Центральній Раді та О. Шульгин, що охарактеризував М. Грушевського як ученого та політика [9]. Тексти цих доповідей згодом оприлюднив паризький "Тризуб". Академія, як відзначалося у пресі, заманіфестувала єдність усіх українців Франції та зробила велике враження на представників інших народів, що були присутні на святі [1].

Утім, не всі українські публіцисти були єдині у твердженні про велич М. Грушевського як науковця, культурного та громадсько-політичного діяча. Так, на сторінках празького часопису "Пробоем" читаємо: "Михайло Грушевський не родився, щоб бути політиком і державним мужем. [...] І ті помилки, які поповнив перший рік укр[аїнської] революції є в першій мірі помилки Грушевського як її керманіча. [...] Відограло тут немалою роллю, певне, також т[ак] зв[ане] поступово-демократичне виховання Грушевського та облудний арсенал соціалістичних ідей, завсвоєних ним несподівано в перших місяцях революції. Це останнє передіришило його дальшу політичну дорогу. Перший президент Укр[аїнської] Держави їде за кордон, для дрібної наукової праці... [...] Персоніфікатор державної ідеї України капітулює перед окупантом!" [24, с. 7].

На американському континенті також всі скільки-небудь значущі українські видання вшанували пам'ять Михайла Грушевського. Назвемо тут хоча б часописи, що виходили в Нью-Йорку, Чикаго, Торонто, Вінніпезі, Буенос-Айресі та багатьох інших центрах української еміграції. Більшість наведеної на їх сторінках інформації становили передруки з українських видань Західної Європи і в змістовому плані не відрізнялися оригінальністю [5].

Цікаво, що трагічна смерть М. Грушевського знайшла відгомін і в далекій Маньчжурії. Так, орган українських емігрантів краю "Маньчжурський вісник", що видавався в Харбіні, відгукнувся на сумну подію розлогою публікацією найбільш цікавих фрагментів спогадів Олександра Лотоцького [12].

Таким чином, попри складні проблеми, що їх переживала українська еміграція в світі, вшанування пам'яті М. Грушевського набуло значного розмаху та продемонструвало єдність українців у трагічні моменти національного життя. Поряд із цим, смерть М. Грушевського дала потужний імпульс для звернення до його спадщини та її всебічного осмислення. Злива грушевськознавчих публікацій, котру викликала трагічна звістка з радянської держави не тільки засвідчила авто-

ритетність дослідника в українському та західному культурному світі, але й заклала традиції інтерпретації феномену творчої особистості М. Грушевського у різноманітності прояву його талантів. Осмислення творчості М. Грушевського в середовищі українських інтелектуалів на еміграції було надзвичайно рельєфним – тут поряд із великою кількістю написаної в агіографічному дусі популярної та просвітницької літератури, бачимо низку ґрунтовних аналітичних публікацій. У них було дано імпульс спеціалізації грушевськознавчої рефлексії в головних напрямках – історіографічному, науково-організаційному, історико-літературному, соціологічному, суспільно-політичному тощо. Головною рисою цих публікацій була поступова відмова від надмірної ідеологізації та політизації спадщини М. Грушевського, наголошення на необхідності її вивчення з урахуванням інтелектуального та суспільно-політичного контексту. У сумі ця література багатством свого змісту та глибиною запропонованих ідей уможливила започаткування грушевськознавства як окремої міждисциплінарної галузі в другій половині ХХ ст.

Джерела та література:

1. Академія в честь проф. Грушевського у Парижі // Діло. – Львів, 1935. – Ч. 8. – С. 4.
2. Білецький Л.М. Грушевський як історик української літератури / Леонід Білецький // Наша культура. – Варшава, 1935. – Річник перший. – С. 129–135.
3. Бочковський О.І. М. Грушевський – як соціолог / О.І. Бочковський // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – С. 313–321.
4. Бочковський О.І. М. Грушевський як соціолог / О.І. Бочковський // Вісті Українського Технічного Господарського Інституту. – Подєбради, 1935. – № 9. – С. 29–36.
5. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії / Богдан Будурович // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171–181.
6. Жалібна Академія в пам'ять Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 333. – С. 1.
7. Засідання пам'яті М. Грушевського в Українськiм Науковiм Інститутi в Берліні // Новий час. – 1935. – № 28. – С. 6.
8. Засідання пам'яті Михайла Грушевського на Українськiм Науковiм Інститутi в Берліні // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 1. – С. 8–9.
9. І.З. Вшанування пам'яті М. Грушевського в Парижі / І.З. // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 48 (454). – С. 3–4.
10. Крупницький Б. М. Грушевський як історик України / Борис Крупницький // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 2. – С. 3.
11. Кузеля З. Михайло Грушевський та його діяльність на Західній Україні / Зенон Кузеля // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 2. – С. 3–7.
12. Лотоцький О. Діяльність М. Грушевського / Олександр Лотоцький // Маньчжурський вістник. – Харбін, 1934. – № 36. – С. 2; 1935. – № 1. – С. 3–4.
13. М.С. Смерть проф. Михайла Грушевського / М.С. // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 84. – С. 1.
14. Мірчук І. Пам'яті Михайла Грушевського. Вступне слово на Академії в Українськiм Науковiм Інститутi дня 7.XII.1934 / Іван Мірчук // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 1. – С. 1–5.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
16. Німецькі голоси про смерть Михайла Грушевського // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 3. – С. 8.
17. Онацький Е. Пам'яті Великого Українця / Євген Онацький // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 86. – С. 3.
18. Останні хвилини М. Грушевського і вшанування його пам'яті // Тризуб. – Париж, 1934. – Ч. 46–7 (452–3). – С. 5–7.
19. Павленко В. Межвоенная украинская эмиграция в Болгарии / В. Павленко, Н. Павленко // Rossica. Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике. – 1996. – № 2. – С. 107–120.
20. По смерті Михайла Грушевського // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 334. – С. 4.
21. По смерті Михайла Грушевського // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 341. – С. 2.
22. По смерті Михайла Грушевського // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 347. – С. 6.
23. Похорон проф. М. Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 85. – С. 1.
24. Росоха С. М. Грушевський і сучасна укр. молодь / С. Росоха // Пробоєм. – Прага, 1935. – Січень-Лютий. – С. 6–7.
25. Софіянець. Відгуки смерті Михайла Грушевського в Болгарії. Лист із Софії // Діло. – Львів, 1935. – Ч. 7. – С. 4.
26. Софіянин. По смерті Михайла Грушевського в Болгарії // Тризуб. – Париж, 1935. – Ч. 5 (459). – С. 6–7.
27. Тризуб. – Париж, 1934. – Ч. 44–5 (450–1). – С. 2. Редакційна стаття.

28. Шелудько Д. Знаменнять українски ученъ Грушевський почина / Д. Шелудько // Литературенъ гласъ. – София, 1934. – № 253. – С. 5.

29. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України / Олександр Шульгин // Тризуб. – Париж, 1934. – Ч. 46-7 (452-3). – С. 2-5.

30. Krupnyckyj B.M. Hruschewskyj als Wissenschaftler / B. Krupnyckyj // Prof. Michael Hruschewskyj Sein Leben und sein Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1935. – S. 14–28.

31. Palme A. M. Hruschewskyj als Persönlichkeit / A. Palme // Prof. Michael Hruschewskyj Sein Leben und sein Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1935. – S. 5–13.